

werd achtergenaten)? Dastur betwijfelt dit, met Freud (en tegen Levinas?). De rouw is niet een echte confrontatie met de dood van de ander. We kunnen de dood van de ander niet veranderen; we kunnen nooit samenvallen met de ander. Ieder is gedoemd alléén te sterven. Freud heeft geleerd dat de rouw dubbelzinnig is. Vandaar dat de rouw tegelijk een besef bevat van een (onvermijdelijk) verraad aan de ander.

Dit soort filosofie onderscheidt zich van psychologie en biologie (er is een fundamenteel onderscheid tussen mens en dier), maar ook van de theologie. Het transcenderen van de mens is geen gift van een Externe Ander (Levinas?) die ons verlangen transformeert. De mens is 'de mond van de dood'. Wij komen voort uit de afgrond van een onafzienbare verborgenheid en vergetelheid 'om daarvan te getuigen'. Haast niemand heeft dit beter uitgedrukt dan Rilke, wiens verzen het boek in- en uitleiden:

De dood is groot
 Wij zijn de zijnen
 Met lachende mond.
 Wanneer we ons midden in het leven wanen
 Is hij aan het wenen
 Binnen in ons

De fenomenologie blijkt tegelijk een hermeneutiek van de poëzie als herinnering van niet vast te houden inzichten.

Misschien moet men zich toch verzoenen met de vertaling van Franse en Duitse filosofische teksten als dit een manier is om alsnog met hen in aanraking te komen.

Herman DE DIJN

* * *

KOPSTUKKEN : HUME EN WITTGENSTEIN

A.J.Ayer. *Hume*, Rotterdam, Lemniscaat 1999. 136 blz.

A.C.Grayling. *Wittgenstein*, Rotterdam, Lemniscaat 1999. 160 blz.

"Een reeks toegankelijke inleidingen in het leven en denken van sleutelfiguren uit de geschiedenis van de westerse filosofie, die onze cultuur blijvend hebben beïnvloed".

Onder deze omschrijving is er in het afgelopen jaar een tiental kleine mooi uitgegeven monografieën verschenen bij Lemniscaat, vertalingen van de prestigieuze Oxfordse *Past Masters*-serie. Met onder andere R.M. Hare over Plato, Peter Singer over Marx, Roger Scruton over Kant en Anthony Kenny over Thomas van Aquino kunnen de boekjes het best getypeerd worden als 'grote namen over nog grotere namen'. De twee hier besproken 'Kopstukken', *Hume* door A.J.Ayer en *Wittgenstein* door A.C.Grayling verschillen nogal in aanpak en dat heeft zo zijn gevolgen voor het vooropgestelde inleidende en toegankelijke karakter van de respectieve werken.

Hume is de weergave van de tekst van vier Gilbert Ryle-lezingen die Ayer in maart 1979 gaf aan de Trent University in Ontario. Afgezien van het achteraf bijgevoegde biografische hoofdstuk werd de tekst oorspronkelijk dus niet opgezet als een inleiding, en dat laat zich door het boek heen ook merken. Ayers primaire opzet is veeleer kritisch en interpretatief.

Het eerste hoofdstuk, 'Leven en Karakter', biedt een korte biografische schets van "de grootste filosoof die Engeland ooit heeft gekend" (p.9). Ayer, die daarbij vooral steunt op Mossners boek *The Life of David Hume*, vermeldt er bondig de bekendste feiten uit het leven van 'le bon David' en situeert er ook de context waarin diens werken ontstonden. Het door Hume zélf vertelde verhaal dat de *Treatise* - dat in 1739 anoniem verscheen- "doodgeboren van de drukpers" rolde "zonder dat het zelfs maar met het gemompel van de zeloten werd vereerd" (p.12) wordt door Ayer genuanceerd. Hij bestrijdt dat het boek helemaal geen aandacht kreeg. Het probleem was eerder dat het werk, dat wel degelijk in Engelse en buitenlandse tijdschriften opgemerkt werd, overwegend vijandig en soms neerbuigend behandeld werd. Ayers schets van Humes levensloop bevestigt verder de omschrijving die deze laatste van zichzelf gaf: "een man met een mild temperament, die zijn humeur in bedwang houdt; met een open, sociaal en vrolijk karakter; aanhankelijk, niet geneigd tot vijandigheid, en die maat houdt in al zijn hartstochten" (p. 26).

Deze niet-academische filosoof wordt volgens Ayer in de meeste geschiedenissen van de filosofie verkeerdelijk voorgesteld als een aanhangsel van Locke en Berkeley, en een wegbereider voor Kant. In het tweede hoofdstuk 'Doelstellingen en Methoden' kondigt Ayer dan ook aan dat hij deze interpretatie wil pareren door zich bij de alternatieve lezing van Norman Kemp Smith aan te sluiten, die de nadruk legt op de primaire rol van de 'natuurlijke ideeën', die niet enkel de waardeoordelen, maar alle oordelen beheersen. Humes scepticisme is volgens Ayer niet zo extreem als hij zelf laat uitschijnen: "In de *Enquiry*, die de *Treatise* moest vervangen -wat we nooit mogen vergeten- wordt bijna nergens een sceptisch geluid gehoord, en waar het wel wordt gehoord, heeft het een positieve bijklank. Het diende dan als wapen tegen bijgeloof." (p.35). De kern van Ayers visie is dat, mits we enkele aanpassingen doorvoeren, Humes *kennistheorie* niet in een scepticisme hoeft uit te monden. Het hele boek door zal hij dan ook pogingen ondernemen om aannemelijk te maken dat de twee voornaamste doelen van Humes denken (a) het in diskrediet brengen van alle vormen van religie (ook het deïsme), en (b) het meehelpen aan de verbetering van de wetenschappen door een verklaring te geven van de aard van de ideeën en de operaties van het redeneervermogen, waren.

Humes 'vermeende' kennistheoretische scepticisme komt uiteraard voort uit zijn overtuiging dat alle 'indrukken' (levendige en krachtige waarnemingen waarop de vagere en zwakkere ideeën terug te brengen zijn) 'inwendige en voorbijgaande existenties' zijn, afhankelijk van onze 'organen, zenuwen en levensgeesten'. Er is dus geen enkele reden om het bestaan van een onafhankelijke, objectieve werkelijkheid van *permanente* voorwerpen aan te nemen. Het zwakke punt in deze redenering laat zich volgens Ayer illustreren in het verschil dat Hume maakt tussen een 'idee van de herinnering' en een 'idee van de verbeelding'. Beide ideeën gaan terug op indrukken, maar het verschil is dat bij de eerste de oorspronkelijke vorm en volgorde werd bewaard, terwijl er bij de tweede een herschikking plaatsvond van de oorspronkelijke indrukken. De tweede zullen dan ook

minder levendig en krachtig zijn. Dit is volgens Ayer niet acceptabel; wat Hume vergeet is dat we niet naar onze oorspronkelijke indrukken kunnen terugkeren om volgorde en vorm te controleren, en ook levendigheid is geen afdoende criterium. Hét onderscheidende kenmerk is het geloof dat een vroegere situatie zich al dan niet *werkelijk* heeft voorgedaan. Wat Hume volgens Ayer miste was een goede theorie van betekenis en verwijzing.

In 'Het ding en het ik', het derde hoofdstuk, gaat Ayer dan ook op zoek naar een dergelijke theorie, want "van welk scepticisme Hume ook een aanhanger is geweest, er kan geen twijfel over bestaan dat hij geloofde in het bestaan van wat we de fysische objecten van het gezonde verstand zouden kunnen noemen" (p.53). Een aanwijzing daarvoor is dat zijn beroemde visie op causaliteit geldt voor permanente objecten, en niet voor vliedende indrukken, want deze laatste hebben bij decreet niet de vereiste regelmaat. Hume erkent eveneens dat de mens door een 'natuurlijk instinct' of een 'natuurlijke vooronderstelling' geneigd is het bestaan aan te nemen van een universum van permanente voorwerpen die onafhankelijk van onze waarneming bestaan. Deze opvatting is echter niet bestand tegen een kritisch onderzoek. De aanname dat onze waarnemingen verbonden zijn met uitwendige objecten kan niet op ervaring worden gebaseerd, en zo laat Hume alle ruimte voor het scepticisme. Ayer wijst er echter op dat Hume geen enkele poging onderneemt om daar iets tegen in te brengen, maar dat hij deze redenering gewoon terzijde schuift. De rede moet hier wijken voor de natuurlijke opvattingen; de natuur is te sterk voor rationele principes. Deze interpretatie, die van Kemp Smith afkomstig is, vindt Ayer echter niet afdoende, hij wil ook nog eens aantonen dat uit Humes wijze van redeneren een theorie van de waarneming af te leiden is die niet in het scepticisme oplost. Kort samengevat komt die erop neer dat Humes verklaring voor onze opvatting dat er een onafhankelijke wereld bestaat (namelijk: door de coherentie en permanentie van de opeenvolgende indrukken vult de verbeelding de leemtes in zodat er een illusie van blijvende objecten ontstaat) de basis kan vormen voor de gezochte theorie. "Humes enige ernstige fout was dat hij aannam dat de resulterende objecten ficties waren." (p. 68). We kunnen volgens Ayer ook gewoon aannemen dat permanentie en coherentie volstaan als criteria van existentie; de leemtes die door de 'verbeelding' worden ingevuld tussen de vliedende indrukken scheppen geen illusie, maar representeren de realiteit. Zo wordt én een extreem scepticisme opgegeven, én tegemoetgekomen aan Humes duidelijke afwijzing van een twee werelden-theorie; wat verschijnt komt overeen met het zijn.

In het vierde hoofdstuk volgt een uiteenzetting over Humes opvattingen van de oorzaak-gevolg relatie. Na een gedetailleerd overzicht van de verschillende stappen van de redenering maant Ayer ook hier aan tot voorzichtigheid met betrekking tot al te sceptische conclusies: "Wat we willen en nooit zullen verwerven, tenzij door middel van een cirkelredenering, is een rechtvaardiging voor onze interpretatie van de lessen van het verleden; een rechtvaardiging voor het geloof in een bepaald corpus van veronderstellingen. Het inzicht dat we die rechtvaardiging niet kunnen verwerven danken we aan Hume. Wat hij nooit bewees, en ook niet wilde bewijzen, was de consequentie dat dat geloof moet worden opgegeven." (p.105). Een dergelijk scepticisme was volgens Ayer dan weer wél nodig, zo blijkt uit het laatste hoofdstuk 'Ethiek, politiek en religie', met betrekking tot 'de willekeur van fantasie en hypothese' waarin elk religieus geloof vervalt.

Deze tekst, hoewel ze uiterst rijk is aan ideeën, schiet voor een 'toegankelijke inleiding' toch grotendeels zijn doel voorbij. De geïnteresseerde leek wordt geconfronteerd met een té opengewerkt geheel van steeds weer afzonderlijk bekritiseerde fragmentjes Hume, waarbij het niet altijd eenvoudig is een onderscheid te maken tussen de uiteenzettingen van de meningen van Hume zelf, de aanpassingen van interpretatoren als Kemp Smith en de 'rechtzettingen' van Ayer. De tekst biedt onvoldoende ankerpunten in duidelijke en beknopte explicaties van Humes eigen opvattingen om Ayers (logisch-positivistische) interpretatie vlot te kunnen volgen, wat zorgt voor het vermoeden dat Ayer Hume 'schöpferisch verwandelt'. Op zich is daar uiteraard niets op tegen.

* * *

Van geheel andere aard is A.C.Graylings *Wittgenstein*, en het feit dat dit boek wél expliciet voor de *Past Masters*-reeks werd geschreven is daar wellicht niet vreemd aan. In het voorwoord zet Grayling zijn doelstellingen uiteen: "Ten eerste wil ik de grote lijn van Wittgensteins denken verduidelijken voor lezers die geen studie hebben gemaakt van de filosofie. En ten tweede wil ik beschrijven welke plaats zijn denken inneemt in de twintigste-eeuwse analytische wijsbegeerte." (p.7). Met het eerste doel verzet Grayling zich tegen interpretatoren als Norman Malcolm, die het onmogelijk achten Wittgensteins ideeën systematisch samen te vatten - hetgeen zowel zondigen tegen de inhoud als tegen de bedoeling van diens werk zou zijn. Volgens Grayling is het wel degelijk mogelijk om uit Wittgensteins stellingen enkele basisconcepten en de logische samenhang ertussen systematisch uit te lichten. De omvangrijke literatuur over Wittgenstein bewijst overigens dat er al vrij veel overeenstemming bestaat over de vraag welke elementen nu een centrale en welke een perifere rol spelen in zijn werk, wat Grayling vertrouwen geeft in zijn keuze van besproken aspecten. Voor alle zekerheid dekt hij zich nog eens extra in door te stellen dat wat volgt uiteraard zijn interpretatie is.

Het tweede doel is vooral inperkend: er staat duidelijk 'analytische wijsbegeerte'. Grayling meent immers dat een inleiding zich dient te beperken tot de hoofdzaken, en 'zuiver filosofisch gezien' wordt het werk van Wittgenstein over het algemeen in de context van de analytische filosofie geduid. Dit is wellicht geen onverdedigbare positie, en het moet gezegd dat Grayling ook oog heeft voor de continentale Wittgenstein-lezingen; zo blijven Janik en Toulmin niet onvermeld. Binnen dit kader zal Grayling dan ook nog eens een onorthodoxe stelling verdedigen; Wittgenstein neemt -te oordelen naar de reële invloed die hij heeft gehad op de analytische filosofie- helemaal niet die sleutelpositie in die hem meestal wordt toegeschreven.

Na een korte biografie, waar Grayling in elegant en economisch proza de meest belangwekkende gebeurtenissen uit Wittgensteins leven schetst, valt het boek uiteen in twee delen. Een over de vroege en een over de latere Wittgenstein. In elk deel onderscheidt Grayling met zorg een nauwkeurige en heldere explicatie van de grondstructuur van Wittgensteins opvattingen van zijn eigen kritische opmerkingen.

Het deel over de vroege filosofie wordt ingeleid met een verbluffend heldere uiteenzetting over de rol van Russell en Frege in de moderne logica. Grayling vertrekt op p. 31 'ex nihilo' met de introductie van de term 'propositie' en eindigt een vijftiental pagina's later -waarin onder andere 'logische vorm', Meinongs' 'substitutie', Russells

'huidige koning van Frankrijk', Freges symbolisme en de predikatenlogica worden besproken- met Wittgensteins waarheidsstafels. De redenering van de *Tractatus* zelf wordt concentrisch uitgediept. In een eerste fase worden taal en wereld als verticaal gestructureerde gehelen – die horizontaal via de afbeeldingstheorie verbonden worden – onderscheiden, om vervolgens aan de hand van relevante citaten het rigide tractariaanse netwerk in zijn verschillende niveau's gedetailleerd te dissecteren. Grayling wijst ook op de consequenties voor de filosofie en de logica, en sluit zijn bespreking af met een vermelding van de rol van het mystieke in de laatste paragrafen. Het evaluerende deel opent met de opmerking dat de *Tractatus* wel vaak uitgelegd en geïnterpreteerd werd, maar zelden serieus bekritiseerd. Dit heeft volgens Grayling enerzijds te maken met Wittgensteins eigen afwijzing van zijn vroegere werk, en anderzijds met het karakter ervan: "We komen net zo min op het idee dat de *Tractatus* waar zou kunnen zijn, als we op het idee komen om te denken dat een schaakpartij waar zou kunnen zijn." (p.73). En wie toch begint aan een kritische beoordeling, stuit volgens Grayling al vlug op redenen - hij vermeldt er een zestal- om de houdbaarheid van de hoofdstellingen te betwijfelen.

Het hoofdstuk over de vroege filosofie wordt afgesloten met een kritische evaluatie van de rol van Wittgensteins ideeën voor de Wiener Kreis. Zo er al een beïnvloeding was, beperkte die zich tot contacten met Schlick en Waismann, en verder is er vooral sprake van een negatieve invloed, in de zin dat Wittgenstein zich bewust werd van de logisch-positivistische elementen in zijn theorie en daardoor tot de overtuiging kwam dat hij het in de *Tractatus* in belangrijke opzichten bij het verkeerde eind had.

In zijn bespreking van Wittgensteins latere filosofie laat Grayling echter niet na om op verschillende plaatsen ook de continuïteit met de *Tractatus* te benadrukken; zo blijft Wittgenstein overtuigd dat filosofische problemen ontstaan doordat we de logica van onze taal verkeerd begrijpen. De verschuiving ligt volgens Grayling veeleer op het vlak van de methode, die nu therapeutisch en fragmentarisch wordt, gekoppeld aan het belangrijke inzicht dat de denotatieve 'augustiniaanse' afbeeldingstheorie plaats moest ruimen voor een pluriformiteit aan taalspelen waarin het gebruik van een woord de betekenis bepaalt. Cruciale termen als 'gebruik', 'betekenis', 'familiegelekenissen', 'taalspelen', 'levensvormen', 'begrijpen' en 'regels-volgen' worden stuk voor stuk en in hun onderlinge verbanden uiteengezet, waarbij Grayling ervoor zorgt dat het overzicht nooit verloren gaat. Na een korte bespreking van Wittgensteins visie over geest en kennis aan de hand van *On Certainty* en *Zettel*, wordt ook dit deel afgesloten met een kritische evaluatie.

Grayling blijkt vooral problemen te hebben met het inherente relativisme dat zich niet enkel op cultureel vlak manifesteert -dat kan hij accepteren- maar ook cognitieve consequenties heeft. Verder wijst hij op de vaagheid en het metaforische karakter van Wittgensteins concepten en besluit met een kritiek op het privé-taal argument.

De laatste tien pagina's van het boek wijdt Grayling aan een beoordeling van Wittgensteins invloed op de recente filosofie. Hier ontwikkelt hij zijn visie dat "...Wittgenstein veel lof krijgt van de commentatoren...die...zijn werk bijna overdadig prijzen, maar dat hij desondanks geen sleutelpositie inneemt in de filosofie van de twintigste eeuw." (p.154). Dit blijkt uit het feit dat, afgezien van het werk van enkele volgelingen, "...het grootste deel van wat er tijdens zijn leven en daarna in de filosofie is gebeurd, nu juist bestaat uit wat hij wil uitbannen: systematisch onderzoek van 'filosofische problemen'". Deze houden volgens Wittgenstein op te bestaan als we taal op

de juiste manier gebruiken, maar "...de meerderheid van de recente en hedendaagse analytische filosofen is het hier eenvoudig niet mee eens." (p.148). Zelfs de *'ordinary language philosophy'* die zijn oorsprong heeft bij Austin (waarvan Grayling beweert dat deze zelf niet vond dat hij zijn ideeën aan Wittgenstein te danken had) steunt slechts gedeeltelijk ("uit tweede of derde hand") op Wittgensteins opvattingen.

Uiteraard ontkent Grayling niet dat Wittgenstein een belangrijke figuur was, alleen vindt hij geen feitelijke aanwijzingen voor een rechtstreekse invloed van diens ideeën op de inhoud en de ontwikkeling van de filosofische discussies in zijn eigen tijd en daarna. Dat hij daarbij de continentale lezingen over het hoofd ziet, ligt reeds besloten in de duidelijke afbakening in het voorwoord. Zoals gezegd is Grayling zich daar terdege van bewust, maar het staat hem uiteraard vrij om naar eigen goeddunken de grenzen te trekken voor wat hij als de 'hoofdzaken' binnen het kader van een inleidend werk beschouwt. Het cruciale verschil met Ayers *Hume* is dat hier de interpretatieve afgrenzing de explicatieve helderheid nooit in de weg staat, en dat daarbij een zekere technisch-filosofische diepgang opgegeven moet worden, is nu eenmaal onvermijdelijk binnen de opzet van een toegankelijke inleiding.

Met betrekking tot deze Nederlandse uitgave tenslotte (*Hume* werd oorspronkelijk uitgegeven in 1980 en *Wittgenstein* in 1988, met een herdruk in 1996), is het spijtig dat Lemniscaat de sectie 'Verder lezen', die beide boekjes afsluit, niet heeft aangevuld met recentere secundaire literatuur. Bij *Hume* is het meest recente jaartal 1941 (*The Philosophy of David Hume*, van Norman Kemp Smith) en bij *Wittgenstein* 1988 (*Wittgenstein : A Life*, door Brian McGuinness). Vreemd is ook dat de Duits-Nederlandse W.F.Hermans-editie van de *Tractatus* wel wordt vermeld, maar bij de vertaling van de citaten niet werd gebruikt.

Steven VAN LUCHENE